

עד המסייע

יהודה אברמוביץ'

- א. פתיחה
- ב. עד אחד בשבועה דרבנן
- ג. עד אחד בשבועה דאורייתא
- ד. סיכום

א. פתיחה

אומרת התורה (דברים יט, טו) :

לֹא יָקוּם עֵד אֶחָד בְּאִישׁ לְכָל עוֹן וּלְכָל חַטָּאת.

על כך דרשו חז"ל (שבועות מ ע"א) :

לכל עון ולכל חטאת הוא דאינו קם, אבל קם הוא לשבועה,

ותניא: כל מקום ששנים מחייבין אותו ממון, עד אחד מחייבו שבועה.

דרשה זו באה בגמרא ללמד שבכוחו של עד אחד ליצור חיוב שבועה.

הגמרא לא הזכירה שיש בכח עד אחד לפטור משבועה. דיון זה מתחיל

בראשונים בעקבות מהלך הסוגיא הראשונה במסכת בבא מציעא. לשם כך

נביא את הסוגיא בקצרה :

המשנה בתחילת מסכת בבא מציעא מתארת מציאות בה שנים אוחזין

בטלית וכל אחד טוען לבעלות עליה. במקרה זה פוסקת המשנה שיחלקו

הצדדים את הטלית בשבועה. הגמרא העמידה דין זה בשני אופני

התרחשות. אחד מהם הוא במקרה בו שני קונים טוענים ששילמו למוכר

עבור הטלית הזו. על כך שואלת הגמרא מדוע נדרשים הקונים להשבע הרי

ניתן לפתור את הדילמה באופן פשוט 'ולחזי זוזי ממאן נקט?' כלומר,

לשאול את המוכר ממי קיבל את התשלום עבור הטלית¹.

שאלת הגמרא מניחה כי אם המוכר יעיד בפנינו ממי קיבל תשלום יהיה

נאמן על כך. מכח מה יהיה המוכר נאמן לפשוט דין זה?² האם ניתן להסיק

¹ כך מסבירים את השאלה מרבית הראשונים ודלא כדעת ר"י הזקן בתוד"ה 'ולחזי זוזי ממאן נקט'.

² הגמרא בקידושין (עג, ב) דנה בנאמנות המוכר מכח היותו מוכר. הגמרא אומרת שהמוכר נאמן לומר למי מכר את המקח, כל זמן שהמקח עודנו ברשותו. משנתנו, כאמור, עוסקת במקרה ששני הלקוחות אוחזים בחפץ וכל אחד טוען לבעלות עליו. על פניו, במציאות כזו לא מצינו שיהיה המוכר נאמן לומר למי מכר שכן אין המקח בידו. הרי"ף (א, ב) הסביר ששאלת הגמרא אינה במציאות ששני הלקוחות אוחזים בחפץ. דברי המשנה ישנים אוחזין

ממקרה זה למקרים אחרים בהם אדם מעיד לטובת חברו שיוכל לפוטרו משבועה?
יש מן הראשונים שסברו כי אין להסיק ממקרה זה דבר על נאמנותו של עד אחד במקרים דומים, ונאמנות המוכר מצומצמת ביותר³. אולם ר"ת בתוספות מעלה אפשרות שנאמנות המוכר תהיה מכח היותו עד אחד. לדבריו, עד אחד מועיל לפטור את זה שמסייעו מחיוב שבועה ומחייב את האחר שבועת התורה. רעיון זה מקבל בראשונים השונים ווריאציות שונות אותן נביא במאמר זה:

ב. עד אחד בשבועה דרבנן

הרמב"ן במלחמות (א, א) הביא את דברי ר"ת בספר הישר⁴:

וטעמא משום דשבועה דמתניתין משום חשדא היא שלא יהא כל אחד הולך ותוקף בטליתו של חברו כד"י והאי כיון דמסייע ליה עד אחד רגליים ל ד ב ר דלא משקר ואידך חשיד ואיהו לא חשיד.

מדברים אלו משמע שפטור השבועה אותו יוצר המוכר כאן כעד אחד, אינו מתוך זה שבכל התורה יש בכוחו של עד אחד לפטור מחיוב שבועה, שכן, כאמור, לא מצינו מקור לדבר זה. כוחו של המוכר מועיל לפטור משבועת 'שנים אוחזין' בלבד⁵. כפי שאומרת הגמרא (ג ע"א) שבועת 'שנים אוחזין'

בטלית' נאמרו אך ורק ביחס למציאה. ממילא, נאמנות המוכר תהיה כדברי הגמרא בקידושין- בזמן שהמקח בידו. לעומתו, רש"י בחר לחדש בדין נאמנות המוכר. לדבריו, כל מה שתלתה הגמרא בקידושין את נאמנות המוכר בזמן שמקחו בידו הוא במקרה שקיבל את דמי החפץ משני הלקוחות, אך במקרה שרק אחד מהלקוחות שילם יהיה המוכר נאמן למרות שאין המקח בידו. סיבת נאמנותו של המוכר בגמרתנו אם כן תלויה בכך שרק לקוח אחד שילם בעבור החפץ. פירושו של רש"י מביא אותו לדחוק ולתקן את דברי הגמרא (בהמשך) 'דנקיט מתרוויהו ולא ידע' לילא ידעינן' שכן החיסרון הוא שאף אם המוכר יודע למי נתרצה כשלקח משניהם אינו נאמן.

³ כך משמע מרש"י בסוגיא וברי"ף (א, ב) הדבר כמעט מפורש: "אבל ליתיה בידא דמוכר אלא שניהן אדוקין בו אין בעל המקח נאמן לחודיה לומר לזה מכרתי ולזה לא מכרתי **אלא עד דמצטרף אחרינא בהדיה** כשאר עדויות דעלמא". הרי"ף נמנע מלהסיק מסקנה שהמוכר נאמן כעד כאשר אין המקח בידו ונראה לכאורה שלדעתו אין ע"א נאמן לפטור משבועה כלל וכפי שנראה לקמן אכן סברא זו לפיה בכח עד אחד לפטור משבועה אינה פשוטה כלל.

⁴ בספר הישר לר"ת (חלק החידושים) סימן תקעא מובאים הדברים בלשון אחרת, אולם משמע ממנה במפורש כדעת הרמב"ן המגביל את נאמנותו של העד המסייע לפטור משבועת שנים אוחזין בלבד וז"ל: "דאע"ג דאין המוכר נאמן בזמן שאין מקחו בידו להוציא לגמרי מיד המוחזק מיהו הכא ניהמניה למיהוי כעד אחד להטעין שבועה דאוריתא לכשנגדו. וזה לא ישבע אפי' מדרבנן דלא שייכא הכא תקנה דתוקף בטלית חברו דהא איכא עד אחד דמסייע ליה".

⁵ דין זה אי"כ אינו דווקא במקום שבועת 'שנים אוחזין' אלא יהיה בכל מקום בו השבועה מנוסחת בצורה זהה. שבועת דרבנן הן הנושאות אופי כזה (למשל הגמרא בבא מציעא נח, א): "אמר רבי אלעזר: שבועה זו תקנת חכמים היא, שלא יהו בני אדם מזלזלים בהקדשות

היא 'שלא יהיה כל אחד הולך ותוקף בטליתו של חברו', לפיכך כאשר המוכר מעיד על זה שמסייעו ששילם לו, 'רגליים לדבר' שלא קם ותקף, וממילא אין סיבה להשביעו.

ג. עד אחד בשבועה דאורייתא

לעומת דברי ר"ת והרמב"ן לפיהם אין בכוחו של עד אחד לפטור משבועה באופן קטגורי, למעט שבועת 'שנים אוחזין' בשל אופיה המיוחד, מצאנו ראשונים הסבורים שבכחו של עד אחד לפטור אפילו משבועה דאורייתא. אלא שניתן למצוא מספר גוונים לכך:

בעל המאור

לדעת בעל המאור (א, א), בכח עד אחד לפטור משבועה מסברה. אם מטרת השבועה להטיל על הנידון לחזק ולתת את מילתו, הרי שבכח עד אחד לוודא נאמנות שכזו. עד אחד מספק את אותו צורך אותו באה השבועה לממש.

ומי שהעד עמו...דמסייעא ליה שטרא סיוע בעלמא ואף על גב דלאו סהדותא מעלייתא היא... אף כאן שעדות העד אחד כדברי אחד מהם הוא שנוטל בלא שבועה...

את טענתו מבסס בעל המאור על הגמרא (בי"מ ד, ב) שכשהשטר שביד המלווה מסייע לטענת הלווה שמודה במקצת, נפטר הוא משבועת מודה במקצת. בעל המאור מבין שפטור הלווה משבועה מכח השטר הוא משום שהשטר נתן בסיס לדברי הלווה ובשל כך אין כבר צורך בשבועה. ממילא גם עדות עד אחד לא גרעה משטר לתת תוקף ונאמנות לגרסת אותו אחד שמתאימה לדבריו.

(") אם אכן נמצא שבועה דרבנן דומה בה בעקבות דברי העד בטילה סיבת השבועה לא נטיל חיוב שבועה על הנתבע.

מהר"ם מרוטנבורג

לעומת בעל המאור סבור המהר"ם מרוטנבורג⁶ שבכח עד אחד לפטור משבועה מכיוון אחר לגמרי – גזירת הכתוב וז"ל:

מי שחייב לחבירו שבועה ויש לו עד מסייעו שהעד פוטרו משבועה ועוד יש ראי' מדדרישי' לכל עון ולכל חטאת אינו קם אבל קם לשבועה מידי לחייב שבועה כתיב דהא לא אימעוט אלא שאינו קם לכל עון ולכל חטאת הא לענין שבועה דלא מעטיה קרא קם הוא בין לחייב שבועה בין לפוטרו מן השבועה ועוד ק"ו הוא איזה כח מרובה כח המוחזק או כח שאינו מוחזק הוי אומר כח המוחזק וא"כ ק"ו הוא ומה כשהעד מסייע למי [שאינו] מוחזק זוקק העד את המוחזק [לשבע] כ"ש שמסייע למוחזק שיפטרנה משבועה

לדברי המהר"ם מרוטנבורג⁷ משמעות דרשת התורה 'אבל קם הוא לענין שבועה' היא שכוחו של עד אחד לענין שבועה הוא בין לחיוב ובין לפטור. נראה שהמהר"ם לומד שתפקיד השבועה, וממילא משמעותו של עד אחד לענין שבועה, הוא שונה מאשר הבין בעל המאור. מטרת השבועה אינה לדרוש תוקף למילותיו של הטעון שבועה אלא ליצור 'לחץ' על הנשבע במטרה לברר את המציאות המתבקשת. ממילא לדברי המהר"ם כשם שעד אחד יוצר חיוב שבועה כך בכוחו לפטור משבועה. להלן נראה מספר השלכות ליסודות השונים בהם מציבים בעל המאור ולעומתו המהר"ם לנאמנות עד המסייע לפטור משבועה.

עד אחד בהכחשה ובמקום שניים

נחלקו ה'אמרי ברוך' ו'קונטרס הספיקות' האם עד אחד נאמן לפטור משבועה במקרה בו חיוב השבועה בא מכח עדות של שני עדים [אחד לגבי תרי'] או של עד אחד [אחד לגבי חד'].

⁶ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג חלק ד סי' תתקנד הובאו דבריו ע"י תלמידו הרא"ש ב"מ פ"א סי' ג.
⁷ להלן: המהר"ם.

האמרי ברוך⁸ כותב:

אפשר לומר לכאורה דע"א המחייב שבועה לא מקרי נאמן, דהא ביד הנתבע להכחישו בשבועה, רק שאינו רוצה לישבע אז צריך לשלם, ע"כ אין לומר גבי עד אחד כיון שהאמינו תורה [הרי הוא כשניים] וכו' אלא היכא שכבר נעשה מעשה שהוצרך הבע"ד לשלם ממון מחמת עדותו של עד דבהא"ג קם העד לממון כב' עדים.

לדברי האמרי ברוך כוחו של עד אחד מצומצם מאוד והוא הטלת חובת בירור על הנתבע ע"י חיוב שבועה. כח זה אמנם הוא הן לחיוב והן לפטור אך אין בו יותר מזה - דברי העד אינם בעלי תוקף כשלעצמם - 'לא מקרי נאמן'. דברים אלו **עולים בקנה אחד** עם דברי המהר"ם שכל כוחו של עד אחד לברר הוא כוח של עד אחד מגזירת הכתוב. ברור לפי"ז שאין כח כזה יכול לעמוד מול דברי שני עדים. גם במקרה של 'הכחשה' של עד אחד המחייב שבועה יהיה כוחו של עד אחד לפטור מוגבל - דווקא כאשר לא נחתם הדיון. ברגע שנפסק הדיון אין משמעות לדברי העד השני שכן דברי העד הראשון הפכו לדבר מבורר, עד אחד הזוקק בסה"כ אמצעי ברור כבר לא רלוונטי.

לעומת דברים אלו מביא ה'קצות' (פז, ס"ק ח') את דברי אחיו מחבר 'קונטרס הספיקות':

עד אחד כי אחי לשבועה אתי ולא לממון וא"כ סוף סוף אינו אלא חיוב שבועה וכל שאינו אלא שבועה עד המסייע פוטרו **דעד המסייע הוי כנשבע**, ואי משכחת פתרי בשנים שלא יחייבו אותו כי אם שבועה נמי עד אחד פטורו. מכח הגדרת דין עד אחד בצורה שונה מהאמרי ברוך, מגיע קונטרס הספיקות למסקנות שונות בעניין הכחשה⁹ ובעניין נאמנות עד אחד במקום שניים: לדעתו, עד אחד יכול לפטור משבועה במקום אחד ואפילו במקום שנים המחייבים שבועה. דברי קונטרס הספיקות מתאימים להסבר המובא על ידי בעל המאור. להגדרתו עד אחד פוטר משבועה משום ש'הוי כנשבע', הוא מספק את הכח שאותו צריך הנתבע לצרף למילותיו (חיוב

⁸ בהערות על הש"ך פז, ס"ק טו.

⁹ באופן עקרוני היה ניתן להעלות נפקא מינא נוספת בין האמרי ברוך וקונטרס הספיקות והיא האם עד אחד נאמן להכחיש עד אחר אחר גמר הדין: האמרי ברוך כותב במפורש כי אין עד אחד יכול להכחיש עד אחר אחר שנגמר הדין. לכאורה הדבר מתבסס על טעמו והוא שעד המסייע אינו נאמן מצד עצמו. הדבר פותח את האפשרות לומר כי בנקודה זו יחלוק בעל קונטרס הספיקות לאור שיטתו כי עד המעיד לפטור הינו בעל נאמנות מכח עצמו ויתכן והדבר מאפשר לו להכחיש עד המחייב גם אח הכחשה ויש לעיין בדבר.

השבועה). לכן אין זה משנה אם הוא עומד ו'מכחיש' דברי עד אחד או אפילו שני עדים שהרי אין הוא מכחיש כלל את דבריהם אלא להיפך 'ממלא' את המשימה אותה הטילו על הנתבע בעדותם.

הקצות (סוף ס"ק ח) מקשה על דעת אחיו המאפשר לעד אחד לפטור משבועה שהוטלה על ידי עד אחר, מכח הכלל 'עד אחד בהכחשה לאו כלום הוא' משמעות דין זה הוא שעד אחד יכול לחייב רק כאשר דבריו אינם מכחישים דברי עד אחר הקודם לו.

זו לשון הקצות:

אלא שיש לשדות נרגא...והוא שהרי קי"ל (יו"ד סימן א' סעיף י"ד) דעד אחד בהכחשה לאו כלום וא"כ אין עד המסייעו פוטרו כל שיש אחד המכחישו, דנהי דיהבה תורה נאמנות לעד אחד לפוטרו משבועה היינו דוקא היכא דאין אחר מכחישו כמו בכל מקום שעד אחד מהימן דאם אחר מכחישו אין בסהדותיה כלום.

לדברי הקצות עד אחד לא יוכל לפטור מחיוב שבועה כאשר בדבריו הוא מכחיש את דברי העדים המחייבים את הנתבע שבועה. אולם לכאורה קושיה זו מניחה בבסיסה את תפישתו של המהר"ם לפיה כוחו של עד אחד לפטור הוא מגזירת הכתוב שעד אחד נאמן הן לחיוב והן לפטור. ממילא נראה לקצות שכל כוחו של עד אחד לפטור הוא כמו כוחו של עד אחד לקיים דווקא במקום בו אין הכחשה לדבריו¹⁰.

לאור דברנו ניתן לומר שלשיטת בעל המאור אין זו קושיה כלל. דין 'עד אחד בהכחשה לאו כלום הוא' נאמר דווקא כאשר עד אחד בא ליצור חיוב שבועה, אך כפי שנתבאר בדברינו למעלה, אין קשר בין יכולתו של עד אחד ליצור חיוב שבועה ובין הסיבה בגינה הוא פוטר מחיוב זה. זאת משום שבדברי עד אחד הבא לפטור מחיוב שבועה אין בכלל הכחשה לדברי התובע אלא תחליף מלא העונה על כל הצורך אותו השבועה זוקקת.

¹⁰ בכך נאמן הקצות לשיטתו כפי שנוכיח להלן המבין את דין עד המסייע כדעת המהר"ם.

מתוך שאינו יכול להישבע משלם

יש אומרים¹¹ שישנה שאלה נוספת שעשויה להיות תלויה במחלוקת המהר"ם ובעל המאור והיא האם עד אחד מועיל לפטור מתשלום שהוטל על האדם מכח דין 'מתוך שאינו יכול להישבע משלם'. בשאלה דומה נחלקו הש"ך והקצות: לדעת הש"ך (פז ס"ק טז) אין עד המסייע פוטר מלשלם משום שאין עד המסייע מועיל לעניין ממון¹². על דברים אלו חולק הקצות (שם ס"ק טז) וז"ל:

נראה דזה לא הוי ממון. דהא היכא דטען אינו יודע ועד אחד מעיד דצריך לשלם מתוך שאיל"מ לא אמרינן היכי קם עד אחד לממון.. ע"כ צריך לומר דעד אחד כי אתי לשבועה קאתי אלא דהוא ממילא חייב משום יכול לישבע וא"כ ה"ה להיפך כי אתי עד מסייע לפוטרו משבועה וכי נפטר משבועה תו ליכא חיוב ממון עליה.. דחיובו לא היה אלא משום שאינו יכול לישבע וכי אתי עד המסייע הרי הוא כנשבע.

הקצות טוען שהנידון בדין מתוך שאינו יכול להישבע משלם אינו הממון אלא [עדיין] חיוב השבועה וממילא בכוחו של עד אחד לפטור מחיוב שבועה. בהמשך דבריו הקצות תולה את דבריו בפירוש בדברי המהר"ם. נראה א"כ שהקצות למד את דין עד אחד כמו המהר"ם שהתורה נתנה כח לעד אחד בין לחיוב ובין לפטור. לכן, כאשר המדובר כאן הוא דין שבועה עד אחד מועיל להיפטר ממנו.

אם אכן למד הקצות את דין עד אחד כמו המהר"ם ניתן ללכת צעד נוסף ולומר שהש"ך, החולק עליו, סבור כדעת בעל המאור. כזכור, לפי בעל המאור כוחו של עד אחד הוא לספק את הגושפנקה המוטלת על הנידון בחיוב השבועה. כח זה של עד אחד מועיל במקום בו אכן מוטל חיוב שבועה אבל במקום בו לא הוטל על הנידון חיוב שבועה אלא הדין הוא 'מתוך שאינו יכול להישבע משלם' אין עד אחד מועיל לפטור מן התשלום שכן אין הנדרש מהנידון בדין זה סיוע לדבריו.

לענ"ד מחלוקת הש"ך והקצות אינה מהו כוחו של עד אחד כמחלוקת המהר"ם ובעל המאור¹³ אלא מהו דין 'מתוך שאינו יכול להישבע משלם'.

¹¹ מפי הרב אורי סדן.

¹² כך כותב כאן בפשיטות. ובסימן עב ס"ק ס"א כתב הש"ך כמקור לדינו את דברי הרא"ש (סימן ג') האומר במקרה של שומר שמסר השומר שלא יפטור השומר השני את השומר הראשון מתשלום מכח היותו ע"א משום ש'אין עד אחד פוטר ממון'.
¹³ לדברי בעל המאור והמהר"ם יש להניח שאכן תהיה נפק"מ לעניין זה.

זאת משום שהש"ך (פ"ז, ס"ק טו) כותב במפורש שדעתו היא שעד אחד פוטר משבועה משום שהתורה נתנה לו כח הן לחיוב והן לפטור¹⁴. מחלוקת הש"ך והקצות תהיה בהגדרת דין מתוך שאינו יכול להישבע משלם. האם מדובר בדין מדיני העדות או בדין ממוני. לדעת הקצות דין משאל"מ אינו דין ממוני אלא השלכה של חוסר היכולת של הנידון להעניק תוקף לדבריו. לעומתו סבור הש"ך שהנידון במקרה זה הוא הממון בלבד. כשהנתבע אומר 'איני יודע' כלי הבירור הנקרא שבועה אינו רלוונטי. במקום כזה אף לדברי המהר"ם לא יועיל אין אחד שכן כל כוחו של עד אחד לברר הוא כשמוטל בירור מכח שבועה ולא כאשר הנידון הוא הממון דיון בו אין לשבועה וממילא לעד מענה.

ד. סיכום

לדעת חלק מן הראשונים עד אחד המעיד לטובתו של אדם המתחייב בשבועה יכול לפוטרו מן השבועה, עד הנקרא "עד המסייע". ראינו כי יש מן הראשונים המצמצמים את נאמנותו של העד לשבועות מסויימות בלבד, ויש המרחיבים את נאמנות העד לפטור מן השבועה לכלל השבועות. בגישה המרחיבה ראינו שני גוונים, אשר האחד ראה בעד תחליף לשבועה אותה היה חייב האדם להשבע, והשני סבר כי התורה האמינה לעד אחד לכלל ענייני השבועה, בין לחיוב ובין לפטור. באמצעות אבחנה בין הגוונים השונים של פטור עד המסייע, הסברנו מספר מחלוקות בקרב האחרונים הן ביחס להכחשה בין עדים לענייני שבועה והן ביחס ליכולת העד לפטור אדם מחיוב ממוני בו נתחייב בעקבות חוסר יכולתו להשבע.

¹⁴ ז"ל שם: "לדין דקי"ל דעד מסייע פוטר משום קל וחומר, דאם לענין חיוב שבועה הימניה רחמנא לחד סהדא כל שכן לפטור, וכדאיתא בהרא"ש [סי' ג'] ומרדכי [סי' רי"ט] פ"ק דמציעא ותשובת מיימוני דספר משפטים סי' ס"א ושאר הרבה פוסקים הך טעמא דקל וחומר, וכן הסכימו האחרונים, א"כ העד המסייע נמי נאמן מדאורייתא כמו העד המחייב".